

Originalni naučni rad
Primljen: 9.11.2016.
Dorađen: 12.12.2016.
Odobren: 10.1.2017.

VAŽNOST I ZNAČAJ PROGRAMA ODRŽIVOG RAZVOJA RURALNOG TURIZMA NA STAROJ PLANINI

Krajem 20. i početkom 21. veka, turizam je zahvaljujući globalnom širenju tehnologije, rada, kapitala, saobraćaja i komunikacija, zauzeo značajno mesto u svetskoj industriji. Samim tim preuzeo je glavnu ulogu, kako u privrednom, tako i u ekonomskom, odnosno regionalnom razvoju većine zemalja. Međutim, takav razvoj uslovio je da turizam postane jedan od glavnih uzročnika i velikih zagađivača životne sredine. Zbog toga se akcenat savremenog turizma stavlja na novi koncept, takozvanog održivog turizma. Održivi razvoj ove industrijske grane smatra se važnim teorijskim i praktičnim problemom savremene ekonomije, ali i drugih nauka. Održivost u sebi objedinjuje ekonomsku, ekološku i društvenu komponentu razvoja, te je samim tim i teška za implementaciju, posebno u društvima u kojima ekološka svest nije dovoljno razvijena. Iako je još uvek nezagađena sredina, s obzirom na napor i ulaganje Srbije kao države u prostor Stare Planine, kako bi postala važna turistička destinacija, održivo upravljanje svim aktivnostima na tom prostoru postaje imperativ. U radu će se statističkom metodom ANOVA, predstaviti važnost i značaj programa održivosti ruralnog turizma Stare Planine, kako bi se došlo da saznanja o razvijenosti ekološke svesti korisnika usluga, ali i stanovništva ovog prostora.

Ključne reči: turizam, održivi razvoj, ANOVA, Stara planina, pravci održivog razvoja, ekološka svest.

* Dr Mladan Maksimović, istraživač saradnik, Fakultet za menadžment Zaječar
mladjan21@yahoo.com

** Dr Darjan Karabašević, istraživač saradnik, Fakultet za menadžment Zaječar
darjankarabasevic@gmail.com

*** Dr Biljana Ilić, docent, Fakultet za menadžment Zaječar
biljana.ilic@fmz.edu.rs

1. Uvod

Turizam predstavlja privrednu delatnost koja obuhvata putovanje i boravak ljudi van mesta prebivališta u cilju odmora, zabave, rekreacije i razonode. Stoga se za sektor turizma može reći da je brzo rastuća industrija koju karakterišu odmor i putovanja,¹ te se može smatrati za jednu od grana koja ima najdinamičniji razvoj.² U istraživanjima^{3,4} se posebno naglašava značaj koji turizam ima za ekonomiju lokalnih zajednica, te da predstavlja izvor za ukupni razvoj ekonomije jedne zemlje.

Rastući trend turističke tražnje za novim izazovima, nameće potrebu za boljim pozicioniranjem već postojećih destinacija, kako bi iste ostvarile bolji ekonomski profit, a u krajnjoj liniji zadržale postojeći status. Prostor koji je u početku zadovoljavao osnovne potrebe za odmorom i rekreacijom, danas mora da poseduje izuzetne specifičnosti kako bi zainteresovao raznovrsnu turističku tražnju.⁵ Karakteristike i specifičnosti učesnika u turističkim kretanjima, odnosno turističkom prometu, su bitne osnove pravilnog sagledavanja turističke tražnje, stanja turističke ponude, kao i mogućnosti razvoja daljih turističkih pravaca u određenim područjima.⁶

Veliki značaj za razvoj turizma predstavlja turistička destinacija. Shodno tome, Bornhost et al. (2007)⁷ naglašavaju važnost turističke destinacije, pritom je definišući kao geografski region, političku nadležnost, odnosno glavnu atrakciju koja teži da posetiocima obezbedi opsežna iskustva vredna pamćenja.

Izborom odgovarajućeg programa održivog razvoja turizma i primenom adekvatnih strateških pravaca kao ključnim instrumentima pozicioniranja, može se zauzeti odgovarajuća pozicija na turističkoj mapi regiona, ali u isto vreme doprijeti oživljavanju i razvoju ruralnih područja, povećanju profita poljoprivrednih

¹ Cunha Sieglinde Kindl da, Cunha João Carlos da (2005): "Tourism cluster competitiveness and sustainability: proposal for a systemic model to measure the impact of tourism on local development". *BAR-Brazilian Administration Review*, 2(2), 47-62

² Bahae Mahmud, et al (2014): „Residents’ attitudes toward international tourism: A case of Iran”. *Journal of Tourism and Recreation*, 1(2), 1-14.

³ Yu Chia-Pin, et al (2011): "Examining the effects of tourism impacts on resident quality of life: evidence from rural midwestern communities in USA". *International Journal of Tourism Sciences*, 11(2), 161-186

⁴ Kalaiya Abha, Sachin Kumar Agrawal (2015): "Tourism as a Development Tool: A Study on Role of Tourism in Economic Development, Employment Generation and Poverty Reduction: Special focus on Kachchh". *International Journal*, 3(7).

⁵ Štetić Snežana (2006): „M.I.C.E industrija-budućnost razvoja turističke destinacije“. *Turizam*, 10/06, str. 21

⁶ Štetić Snežana (2003): „Turistička geografija“. Cicero, Beograd.

⁷ Bornhorst Tom et al (2010): „Determinants of tourism success for DMOs & destinations: An empirical examination of stakeholders’ perspectives”. *Tourism management*, 31(5), 572-589.

proizvođača i zaštiti životne sredine. Pozicioniranje ujedno predstavlja razvoj imidža turističkih destinacija, koje su u direktnoj suprotnosti sa konkurencijom. Njegova svrha je da se konkretna destinacija po svojim osobenostima razlikuje u poređenju sa sličnima iz okruženja, dok je ujedno i oblik izražavanja kako se određeni proizvod ili brend doživljava od strane kupaca.⁸

Uprkos opštem konsenzusu da se dobro pozicioniranje turizma može iskoristi kao moćno sredstvo za ekonomski razvoj zajednica u ruralnim područjima i za poboljšanje njihovog blagostanja, činjenica je da pozitivan doprinos, zasnovan na održivom razvoju turizma mnogih zemalja u razvoju, posebno na lokalnom nivou, još uvek nije dovoljno prihvaćen.^{9, 10, 11} Zbog toga je neophodna izrada programa održivog razvoja ruralnog turizma na tim destinacijama, što bi rezultiralo boljim poslovnim rezultatima za pružaoce turističkih usluga. Valorizacija svakog, pa i turističkog proizvoda, predstavlja uslov efikasnosti i efektivnosti u poslovanju, dok bi korist imali država i lokalne zajednice kroz dodatni prihod i veću zaposlenost. Dobrim pozicioniranjem turističkih proizvoda utiče se na svest potencijalnih potrošača (korisnika usluga), sa ciljem da se razvije pozitivna slika konkretnog proizvoda (destinacije), na osnovu koje bi potencijalni potrošači postali lojalni, odnosno stalni korisnici usluga. Dobrim se pozicioniranjem daje realna slika potrošačima i korisnicima usluga, gde se određeni (konkretni) proizvod nalazi u odnosu na proizvod konkurencije.^{12, 13}

Ipak, nagli razvoj ove grane nakon Drugog svetskog rata, pokazao je da ubrzani i nekontrolisani razvoj turizma ima iste posledice degradacije životne sredine kao i nagla urbanizacija i industrijalizacija. Turizam predstavlja kariku koja spaja gradske zone i urbanističke centre sa prirodnom i očuvanom životnom sredinom. Prekobrojno gradsko stanovništvo teži da se u turističkim kretanjima približi zdravom načinu života, pa i takvim destinacijama. Međutim, naviknuti na urbani stil života, potrošači turističkog proizvoda očekuju i određene urbane uslove u takozvanim čistim turističkim i prirodnim destinacijama. "Zahvatajući velike prostore očuvane prirode, turizam je delatnost koja valorizuje one elemente prostora koji su za niz drugih delatnosti od marginalnog interesa. Samo se turizmom mogu valorizovati peskovite, šljunkovite i stenovite obale mora, jezera i reka, vidikovci, planinske padine pokrivena snegom, močvare,

⁸ Aktuğlu Işıl Karpaz (2004): „Marka Yönetimi, İletişim Yayınları, İstanbul. 1., pp. 122-124.

⁹ Anderson Wineaster (2013): „Leakages in the tourism systems: Case of Zanzibar”. *Tourism Review*, 68(1), pp. 62-76

¹⁰ Luvanga Nathanael, Shitundu Joseph. (2003): “The role of tourism in poverty alleviation in Tanzania”. Dar es salaam: Mkuki Na Nyota Publishers Limited, pp. 5-12

¹¹ Mbaiwa Joseph (2005): “The socio-cultural impacts of tourism development in the Okavango Delta, Botswana”. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 2(3), 163-185.

¹² Karadeniz Mustafa (2009): “Product positioning strategy in marketing management”. *Journal of Naval Science and Engineering*, 5 (2), 98-110.

¹³ Tek Ömer Baybars (1999): “Pazarlam a İlkeleri”. *Beta Yayınları, İstanbul* 8., p. 332

neki elementi klime, pećine, jame i slično”.¹⁴ Turizam koristi prostor, međutim kao takav ne sme uništavati elemente prirode. Njegovim planskim razvojem može se čak i oplemeniti sredina koja se koristi u cilju privlačenja potrošača. Potrošači, kao glavni i neposredni korisnici usluga, odnosno stanovništvo koje na određenoj destinaciji živi, mogu predstavljati grupu ispitanika, koja bi iznela svoje mišljenje o određenim turističkim sadržajima. Predmet rada predstavlja istraživanje stavova krajnjih korisnika usluga Stare Planine, ali i stanovništva sa ovog prostora, kako bi se utvrdio stepen poznavanja održivosti u turizmu, odnosno ekološka svest ispitanika. Na taj način, došlo bi se do otvaranja novih razvojnih pravaca kojim bi se pospešio ne samo razvoj turizma ispitivanog područja, već i zaštita prirodne sredine.

Cilj rada jeste ispitivanje značaja i važnosti programa održivog razvoja ruralnog turizma na Staroj planini. Srbija je zemlja koju karakteriše neujednačen razvoj njenih regiona. Sa jedne strane, izdvajaju se razvijeni prostori i regije centralne Srbije, Beograda sa okolinom, zatim severni deo Srbije, grad Novi Sad sa okolinom, dok se sa druge strane izdvajaju nedovoljno razvijeni južni i istočni deo zemlje. Prirodna bogatstva su velikim delom koncentrisana u manje razvijenim područjima, te je za Srbiju i podizanje kvaliteta života njenih građana, jako važno da se ta bogatstva i iskoriste na pravi način. S tim u vezi, istraživanje se sprovodi u pravcu koji se odnosi na značaj i važnost programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare Planine. U savremenom poslovanju, održivi razvoj kao koncept je posebno značajan jer obuhvata pored ekonomske komponente i društvenu, ali i ekološku komponentu upravljanja. Kako bi se rezultati istraživanja bazirali na održivoj strategiji, ispitivanje ruralnog turizma na studiji slučaja Stare planine, vršilo se uz maksimalno uvažavanje koncepta ekološkog razvoja ovog dela regije, ali kroz društvenu komponentu, odnosno kroz stavove turista i stanovništva.

Rad je koncipiran na sledeći način: prvi deo sadrži uvod u kome su date osnovne karakteristike turizma; drugi deo prikazuje pregled literature o održivosti u turizmu; treći deo predstavlja materijale i metode istraživanja; četvrti deo prikazuje rezultate i diskusiju sprovedenog istraživanja; poslednji deo obuhvata zaključna razmatranja koja su data na kraju rada.

2. Pregled literature

U turizmu se sve više koristi reč *brendiranje* destinacije. Postoje mnoge interpretacije, kao što je izjednačavanje pojma „brendiranje mesta ili destinacije”, sa promocijom proizvoda široke potrošnje, tumačeći ih kao odnose s javnošću i aktivnosti koje imaju veze sa korporativnim identitetom. Brend u turizmu predstavlja stvaranje destinacije u kojoj se nešto može doživeti. Za destinacije se kaže

¹⁴ Stefanović Vidoje, Azemović Nedžad (2012): “Održivi razvoj turizma na primeru Vlasinske površi”, pregledni rad, *Škola biznisa Broj 1/2012 UDC 338.48:502.131.1(497.11)*

da su to mesta koja su po određenim shvatanjima vredna da se zbog njih ode od kuće. Nekada su to bili gradovi i zemlje, dok se današnje destinacije smatraju brendovima. Kako se nametnuti? Kako stvoriti svoj prepoznatljiv identitet? Ova pitanja se postavljaju pred savremene menadžere sve češće, posebno u manje poznatim turističkim destinacijama.¹⁵ Da li je moguće ispitati i istražiti šta lokalno stanovništvo jednog malog mesta smatra vrednim, a šta je ono što turisti u tom mestu smatraju vrednim? Brendiranje destinacije bi moglo značiti pronalaženje sredine između lokalnih i željenih vrednosti i pokušaj stvaranja *brenda* od autentičnosti jednog mesta. Prepoznavanje određene destinacije po imenu, značilo bi njeno vezivanje za razne sadržaje koje nudi i koje su samo tu svojstvene. To znači stvaranje identiteta jednog mesta.¹⁶ Međutim, stvaranje identiteta jednog mesta podrazumeva i prirodnu sredinu u kojoj se isti izgrađuje. Očuvanje životne sredine u turističkim mestima koja su nezagađena i zdrava, moralo bi da predstavlja imperativ savremenog turizma. Ruralni turizam kao grana turizma poslednjih godina dobija sve više na značaju, posebno u Srbiji koja obiluje neiskorišćenim prirodnim bogatstvima.

Ruralni turizam predstavlja značajan instrument ekonomskog razvoja planinskih, ali i drugih ruralnih područja. Ta su područja privlačna za turiste zbog prednosti ruralnog okruženja sa istorijskom tradicijom i posebnim etničkim i geografskim karakteristikama. Robinson (1990)¹⁷ posebno naglašava važnost ruralnog turizma, za koji kaže da je “postao značajan, a u nekim slučajevima i dominantan faktor razvoja ruralne ekonomije”.

Lane (1994)¹⁸ ističe da često dolazi do mešanja i preplitanja koncepta ruralnog i agro turizma, te u svom istraživanju naglašava razlike između ova dva pravca.

U literaturi postoje brojni pristupi definiciji ruralnog turizma. Definicija ruralnog turizma koju predlaže Svetska turistička organizacija glasi da je ruralni turizam: “forma turizma koja uključuje bilo koje turističke aktivnosti organizovane i sprovedene u ruralnom području, od strane lokalnog stanovništva, te forma koja eksploatiše lokalne turističke resurse poput prirodnih, kulturno-istorijskih i ljudskih”.¹⁹ Ruralni turizam predstavlja model za prezervaciju prirodnih i ljudskih kvaliteta u određenom geografskom području.²⁰

Ruralni turizam se nalazi u konkurentskom odnosu sa ostalim formama turističke ponude, odnosno turističkog proizvoda. Jedan od najvažnijih segmenata u okviru turističkog proizvoda, naročito u nedovoljno razvijenim područjima

¹⁵ Morgan Najdžel, et al (2015): *Destinacija kao brend*, Clio, Beograd

¹⁶ <http://www.slideshare.net/dragicanovakovic/brendiranje-u-turizmu-12045552> (03.11.2016)

¹⁷ Robinson, G. (1990): *Conflict and change in the countryside. Rural society, economy and planning in the developed world*. Belhaven Press

¹⁸ Lane Bernard (1994): What is rural tourism?. *Journal of sustainable tourism*, 2(1-2), 7-21.

¹⁹ Ogarlaci Monica (2015): “Rural tourism resources in Dognecea small piece of heaven in mountainous Banat”. *Quaestus*, (6), 204.

²⁰ Ibid.

jima, jeste bavljenje turizmom u okviru poljoprivrednih domaćinstava. Kako bi turistički proizvod seoskog turizma dao doprinos održivom razvoju turizma, potrebno je da isti bude lokalno kontrolisan, malog obima, zasnovan na autentičnosti, uz cenu koja treba da maksimizira ekonomske efekte za lokalno stanovništvo. Kako Srbija poseduje resurse za razvoj ruralnog turizma, takav turizam bi trebao da omogući stvaranje dodatnih izvora prihoda poljoprivrednicima, jačanje poljoprivrede kroz prodaju poljoprivrednih proizvoda turistima, sprečavanje procesa dalje depopulacije, jačanje infrastrukture, razvoj trgovine, razvoj saobraćaja, razvoj sektora usluga, oživljavanje kulturnih manifestacija i svih etnosadržaja na ovim područjima.²¹

U poslednjih nekoliko decenija, ruralni turizam kao komercijalni turizam, praćen je ekološkim, socijalnim i kulturno neželjenim posledicama, pa se samim tim nameće i potreba da se ova delatnost uokviri konceptima održivog razvoja.

Održivi razvoj u savremenim uslovima poslovanja sve više dobija na značaju i postaje ključni koncept za opstanak i napredak čovečanstva, te zauzima značajnu ulogu u nauci i društvu. Ciegis et al. (2009)²² održivi razvoj vide kao kompromis između životne sredine, ekonomskih i socijalnih ciljeva zajednice, pritom omogućavajući dobrobit za sadašnje i buduće generacije. Ljudske potrebe se ne mogu adekvatno ispuniti ukoliko se ne obezbedi zdrava životna sredina, uz istovremeno ostvarivanje ekonomskih i društvenih ciljeva. To je posebno istaknuto u Brundtlandovom izveštaju (WCED, 1987)²³ u kojem je data jedna od najpoznatijih definicija održivog razvoja, odnosno da „održivi razvoj predstavlja zadovoljenje potreba današnjice bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“. Petroman et al. (2010)²⁴ navode da je koncept održivog razvoja nastao iz potrebe rešavanja ekološke krize izazvane industrijskom eksploatacijom resursa životne sredine i kontinuiranog propadanja njenog kvaliteta, ali je vremenom obogaćen ekonomskom i socijalnom dimenzijom.

U skladu sa održivim razvojem, značaj primene koncepta održivog razvoja u turizmu posebno ističu Page i Dowling (2002).²⁵ S obzirom na popularizaciju samog koncepta, nešto kasnije je i Svetska turistička organizacija definiciju održivog razvoja u nekim segmentima promenila i prilagodila turizmu definišući isti: „Održivi razvoj turizma ispunjava potrebe sadašnjih turista i regiona domaćina, dok istovremeno štiti i povećava priliku za budućnost. Zamišljen je na način da vodi ka upravljanju svim resursima, tako da se mogu ispuniti

²¹ Cvijanović Drago (2014): „Turističko tržište u dunavskom regionu“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Monografija, Beograd

²² Ciegis Remigijus, et al (2009): “The concept of sustainable development and its use for sustainability scenarios”. *Engineering Economics*, 62(2), 28-37.

²³ WCED. (1987): “Our Common Future”. Oxford University Press, Oxford

²⁴ Petroman Ioan, et al (2010): “Blue Flag: a Symbol of Environmental Protection”. *Animal Science and Biotechnologies*, 43(2), pp. 426-428

²⁵ Page Stephen, Dowling Rose (2002): „Ecotourism“. Harlow: Prentice Hall.

ekonomske, društvene i estetske potrebe, uz istovremeno održavanje kulturnog integriteta, suštinski bitnih ekoloških procesa, biološke raznovrsnosti i sistema podrške životu”.²⁶

Može se reći da održivi razvoj ruralnog turizma predstavlja poštovanje opštih principa održivog razvoja, kao i etičke promene kod svih učesnika turističkih procesa. Iako se briga za održivim razvojem redovno prikazuje kao temelj savremenog planiranja i upravljanja turističkim destinacijama, redovno se postavlja pitanje koliko je ista primenjena u praksi.²⁷

Posebna pažnja u konceptu održivog razvoja ruralnog turizma posvećena je aktiviranju žena i ugroženih kategorija društva u podsticaju njihovog učešća u ruralnom turizmu i to naročito u proizvodnji lokalnih rukotvorina i u tradicionalnim načinima proizvodnje, zatim u revitalizaciji seoskih škola i stimulisanju aktivnog učenja i učenja u prirodi za decu i omladinu, kao i u olakšavanju pristupa tržištu lokalnih poljoprivrednih proizvoda, posebno onih koji potiču sa malih poljoprivrednih gazdinstava.²⁸

Kao što se da primetiti, jedinstvena definicija koncepta održivog turizma zvanično ne postoji, dok se u različitim radovima može naići na znatan broj različitih definicija.²⁹ Tako je u mnogim od tih definicija prisutan snažan naglasak na jednu od tri navedene dimenzije, odnosno na ekološku dimenziju, međutim konceptualni domen se proširuje dodavanjem kulturne i političke dimenzije.³⁰

3. Materijali i metode istraživanja

Cilj rada je da ispita značaj i važnost programa održivog razvoja ruralnog turizma na Staroj planini. Istraživanje je sprovedeno na teritoriji nekoliko gradova Istočne Srbije (Knjaževac, Zaječar i Piroć) u periodu od 15.07.2016. do 15.10.2016. godine. Kao instrument istraživanja korišćen je anketni upitnik. Istraživanje je bilo anonimnog karaktera, dok je distribuirano ukupno 380 upitnika. Broj validno popunjenih upitnika, relevantnih za istraživanje iznosi 300, što predstavlja 78,94% ispitanika. Nivo odaziva i validno popunjenih upitnika je očekivan i korespondira rezultatima, koji su preporučeni u literaturi (Das et al.,

²⁶ http://portal.unesco.org/es/files/45338/12417872579Introduction_Sustainable_Tourism.pdf/Introduction_Sustainable_Tourism.pdf (03.11.2016).

²⁷ Ruhanan Lisa (2012): “Developing a strategic vision: integration principles of sustainable development in planning tourist destinations”. *Acta Turistica* 24(2), pp 149-176.

²⁸ Butler Richard (1999a): “Rural recreation and tourism, The Geography of rural change”. Longman, Harlow, p. 219.

²⁹ Butler Richard (1999b): “Sustainable tourism: A state of the art review”. *Tourism geographies* 1(1), 7-25.

³⁰ Bill Bramwell, et al (1996): “Sustainable tourism management: principles and practice”. Tilburg University Press.

2000; Kayank, 2003; Molina et al., 2007).³¹, ³², ³³ Za gradaciju dobijenih odgovora primenjena je petostepena Likertova skala, dok je obrada rezultata sprovedena putem softverskog paketa SPSS 23.0. Statistička metoda ANOVA (Analiza varijanse) primenjena je za ispitivanje razlika jedne ili više nezavisnih promenljivih na jednu zavisnu promenljivu, odnosno u ovom slučaju, za otkrivanje razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na njihove demografske podatke, poput: kategorije ispitanika, mesta stanovanja, pozicije u organizaciji, te ukoliko postoji, da li je ta razlika statistički značajna. Tukey-Snedecor „post hoc“ test primenjen je u cilju računanja kritične razlike, odnosno radi utvrđivanja gde je izraženo odstupanje u odgovorima.

4. Rezultati i diskusija istraživanja

Važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine je prikazan tabelarno i grafički u narednom delu rada.

Tabela 1: Deskriptivna analiza važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine na osnovu zanimanja ispitanika

	N	Prosek	Std. Deviation	Std. greška	95% interval proseka		Minimum	Maximum
					donji	gornji		
Student	18	3,2889	1,04538	0,24640	2,7690	3,8087	1,40	5,00
Zaposlen	232	3,9310	0,82645	0,05426	3,8241	4,0379	1,40	5,00
Nezaposlen	30	3,0133	1,20566	0,22012	2,5631	3,4635	1,40	5,00
Poljoprivredni proizvođač	6	4,0000	0,92952	0,37947	3,0245	4,9755	2,80	4,60
Penzioner	14	4,5429	0,26520	0,07088	4,3897	4,6960	4,20	5,00
Total	300	3,8307	0,93013	0,05370	3,7250	3,9363	1,40	5,00

Tabelom 1 prikazano je, da su kod ocenjivanja važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine, najveću prosečnu oceni dali penzioneri (4,5429), dok su najnižu prosečnu ocenu dali nezaposleni ispitanici (3,0133).

³¹ Das Ajay et al. (2000): "A contingent view of quality management – the impact of international competition on quality". *Decision Sciences*, 31, pp. 649 – 690.

³² Kayank Hale (2003): "The relationship between total quality management practices and their effects on firm performance". *Journal of Operations Management*, 21(4), pp. 405-435.

³³ Molina Luis et al. (2007): "Relationship between quality management practices and knowledge transfer". *Journal of Operations Management*, 25(3), pp. 682-701.

S obzirom da postoje odstupanja na nivou proseka, sama metodologija navodi pristupanju testiranja prosečnih vrednosti za datu grupu pitanja. Za ovu vrstu podataka najprikladnija je analiza varijanse kojom bi se utvrdilo da li postoje razlike u ocenjivanju važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine između grupa, odnosno da li postoje razlike u odgovorima unutar samih grupa.

Tabela 2: Analiza varijanse za važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine na osnovu zanimanja ispitanika

	Suma kvadrata	df-test	Prosek kvadrata	f-test	Verovatnoća greške
Između grupa	34,935	4	8,734	11,515	0,000
U grupi	223,743	295	0,758		
Total	258,678	299			

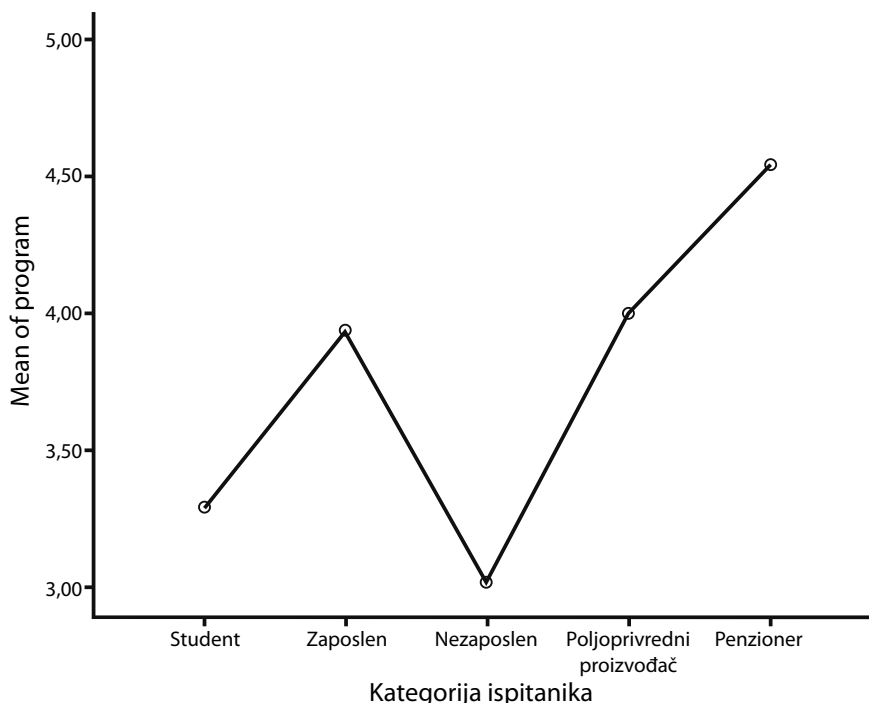
Tabelom 2 prikazane su sledeće vrednosti: suma kvadrata između grupa, koja iznosi 34,935, prosek kvadrata između grupa, koji iznosi 8,73; suma kvadrata u grupi koja je jednaka 223,743, prosek kvadrata u grupi, koji iznosi 0,758. Vrednost f-testa jednaka je 11,515, a ova se veličina dalje upoređuje sa graničnom vrednošću f-testa (iz tablice graničnih vrednosti). Verovatnoća greške od 0,00%, ukazuje da se odgovori ispitanika razlikuju unutar grupa i između njih. Na osnovu prikazanih pokazatelja pristupa se Post Hoc Test-u kako bi se utvrdilo gde je izraženo odstupanje u odgovorima.

Tabela 3: Post Hoc Test za važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine na osnovu zanimanja ispitanika

Kategorija ispitanika:		Prosečna razlika	Std. greška	Verovatnoća greške	95% interval proseka	
					donji	gornji
Student	Zaposlen	-0,64215	0,21309	0,023	-1,2270	-0,0573
	Nezaposlen	0,27556	0,25965	0,826	-0,4371	0,9882
	Poljoprivredni proizvođač	-0,71111	0,41054	0,416	-1,8379	0,4157
	Penzioner	-1,25397	0,31034	0,001	-2,1058	-0,4022
Zaposlen	Student	0,64215	0,21309	0,023	0,0573	1,2270
	Nezaposlen	0,91770	0,16897	0,000	0,4539	1,3815
	Poljoprivredni proizvođač	-0,06897	0,36011	1,000	-1,0574	0,9194
	Penzioner	-0,61182	0,23968	0,082	-1,2697	0,0460

Kategorija ispitanika:		Prosečna razlika	Std. greška	Verovatnoća greške	95% interval proseka	
					donji	gornji
Nezaposlen	Student	-0,27556	0,25965	0,826	-0,9882	0,4371
	Zaposlen	-0,91770	0,16897	0,000	-1,3815	-0,4539
	Poljoprivredni proizvođač	-0,98667	0,38947	0,086	-2,0557	0,0823
	Penzioner	-1,52952	0,28188	0,000	-2,3032	-0,7558
Poljoprivredni proizvođač	Student	0,71111	0,41054	0,416	-0,4157	1,8379
	Zaposlen	0,06897	0,36011	1,000	-0,9194	1,0574
	Nezaposlen	0,98667	0,38947	0,086	-0,0823	2,0557
	Penzioner	-0,54286	0,42495	0,705	-1,7092	0,6235
Penzioner	Student	1,25397	0,31034	0,001	0,4022	2,1058
	Zaposlen	0,61182	0,23968	0,082	-0,0460	1,2697
	Nezaposlen	1,52952	0,28188	0,000	0,7558	2,3032
	Poljoprivredni proizvođač	0,54286	0,42495	0,705	-0,6235	1,7092

Tabelom 3 prikazan je prosek ocena za važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine, te da se proseci statistički razlikuju između studenata i zaposlenih sa verovatnoćom greške od 0,023, gde je $p < 0,05$. Rezultati analize ukazuju da su zaposleni ispitanici dali visoke prosečne ocene i da su u potpunosti saglasni da je program održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine važan i značajan. Takođe se mogu uočiti značajne statističke razlike u ocenjivanju važnosti i značaja programa između studenata i penzionera sa verovatnoćom greške od 0,001 (gde je $p < 0,05$). I ovaj pokazatelj ukazuje da su penzioneri, za razliku od studenata, dali daleko veće prosečne ocene kada je u pitanju važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine. Uočava se i značajna statistička razlika u odgovorima između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika, sa verovatnoćom greške od 0,000 (gde je $p < 0,05$), što ukazuje da su zaposleni ispitanici za razliku od nezaposlenih, dali takođe veće prosečne ocene za važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine. Statistički značajne razlike u odgovorima uočavaju se i između penzionera i nezaposlenih ispitanika sa nultom verovatnoćom greške. Ovaj podatak ukazuje da su penzioneri i ovog puta, za razliku od nezaposlenih ispitanika, dali daleko veće prosečne ocene za važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine.

Slika 1: Dijagram prosečnih vrednosti ocena važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine na osnovu zanimanja ispitanika

Na slici 1 prikazan je dijagram prosečnih vrednosti, ocena važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine, koji nedvosmisleno ukazuje da su studenti i nezaposleni ispitanici dali najniže prosečne ocene, dok su zaposleni ispitanici, poljoprivredni proizvođači i penzioneri dali visoke prosečne ocene.

Tabela 4: Deskriptivna analiza važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare Planine na osnovu pozicije ispitanika u organizaciji

	N	Prosek	Std. Deviation	Std. greška	95% interval proseka		Minimum	Maximum
					donji	gornji		
Lokalna samouprava	76	3.5789	0.94182	0.10803	3.3637	3.7942	1.40	5.00
Sektor turizma i ugostiteljstva	120	4.2667	0.65148	0.05947	4.1489	4.3844	1.40	5.00
Ostalo	58	3.6276	0.77997	0.10241	3.4225	3.8327	2.00	4.60
Total	254	3.9150	0.84330	0.05291	3.8108	4.0192	1.40	5.00

Tabelom 4 prikazano je da su kod ocenjivanja važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine, najveću prosečnu ocenu dali zaposleni u sektoru turizma i ugostiteljstva (4,2667), dok su najnižu prosečnu ocenu dali zaposleni u lokalnoj samoupravi (3,5789).

Tabela 5: Analiza varijanse za važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine na osnovu pozicije ispitanika u organizaciji

	Suma kvadrata	df-test	Prosek kvadrata	f-test	Verovatnoća greške
Između grupa	28.214	2	14.107	23.340	0.000
U grupi	151.709	251	0.604		
Total	179.923	253			

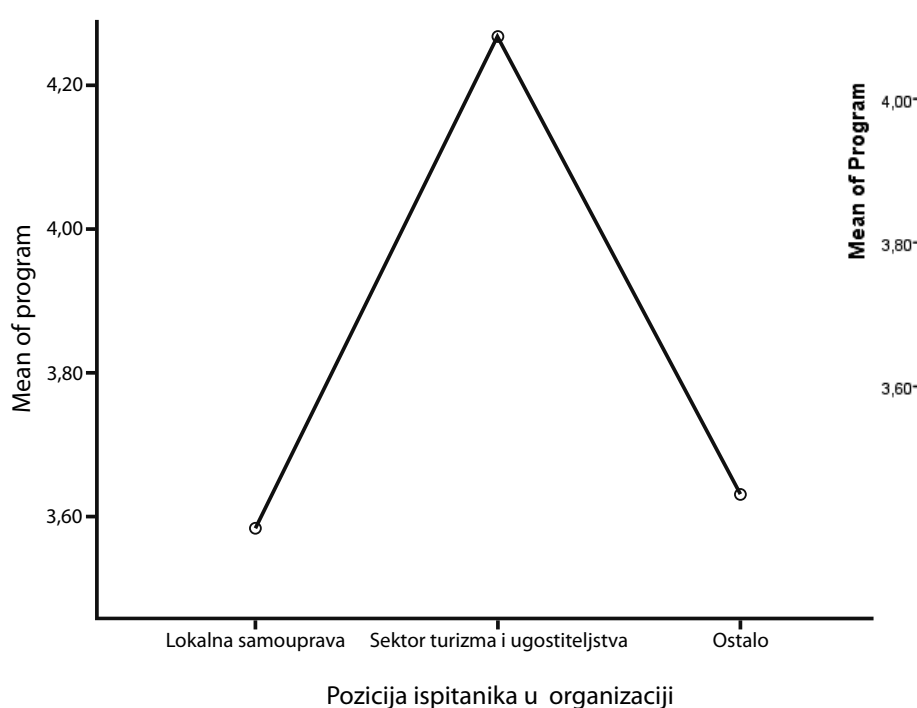
Tabelom 5 prikazan je Anova test, iz kojeg se na osnovu dobijenih podataka može zaključiti da se odgovori između pomenutih grupa ispitanika razlikuju kako unutar, tako i između grupa. Zbog ovih pokazatelja pristupilo se analizi Post Hoc testa, da bi se utvrdilo gde je najviše izraženo odstupanje u odgovorima.

Tabela 6: Rezultati Post Hoc testa za ispitanu varijablu važnosti i značaja održivog razvoja turizma Stare planine na osnovu pozicije ispitanika u organizaciji

Pozicija ispitanika u organizaciji		Prosečna razlika	Std. greška	Verovatnoća greške	95% interval proseka	
					donji	gornji
Lokalna samouprava	Sektor turizma i ugostiteljstva	-0.68772	0.11397	0.000	-0.9564	-0.4190
	Ostalo	-0.04864	0.13555	0.932	-0.3682	0.2709
Sektor turizma i ugostiteljstva	Lokalna samouprava	0.68772	0.11397	0.000	0.4190	0.9564
	Ostalo	0.63908	0.12433	0.000	0.3459	0.9322
Ostalo	Lokalna samouprava	0.04864	0.13555	0.932	-0.2709	0.3682
	Sektor turizma i ugostiteljstva	-0.63908	0.12433	0.000	-0.9322	-0.3459

U Tabeli 6 prikazani su rezultati Post hoc testa, te da se prosečne ocene za važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine, statistički razlikuju između zaposlenih u lokalnoj samoupravi i zaposlenih u sektoru turizma i ugostiteljstva, sa nultom verovatnoćom greške, što govori da su zaposleni ispitanici u sektoru turizma i ugostiteljstva dali izuzetno visoke prosečne ocene i da su u potpunosti saglasni da je program održivog razvoja ruralnog

turizma Stare planine važan i značajan. Uočene su i značajne statističke razlike u ocenjivanju važnosti i značaja programa između zaposlenih u sektoru turizma i ugostiteljstva i zaposlenih u drugim sektorima (saobraćaj, kultura, poljoprivreda...), ukazujući na to da su zaposleni ispitanici u lokalnoj samoupravi dali izuzetno visoke prosečne ocene i da su u potpunosti saglasni kada je u pitanju važnost programa održivog razvoja na Staroj planini.

Slika 2: Dijagram prosečnih vrednosti ocena važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine na osnovu pozicije ispitanika u organizaciji

Slika 2 predstavlja dijagram prosečnih vrednosti ocena važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine, koji nedvosmisleno ukazuje da su zaposleni u sektoru turizma i ugostiteljstva dali veoma visoke prosečne ocene, dok su zaposleni ispitanici u lokalnoj samoupravi i zaposleni u drugim sektorima dali veoma niske prosečne ocene.

Tabela 7: Deskriptivna analiza važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine na osnovu mesta stanovanja ispitanika

	N	Prosek	Std. Deviation	Std. greška	95% interval proseka		Minimum	Maximum
					donji	gornji		
Opština Knjaževac	109	3.8312	0.86332	0.08269	3.6673	3.9951	1.40	5.00
Opština Zaječar	120	3.7200	1.01630	0.09278	3.5363	3.9037	1.40	5.00
Opština Pirot	71	4.0169	0.85640	0.10164	3.8142	4.2196	1.40	5.00
Total	300	3.8307	0.93013	0.05370	3.7250	3.9363	1.40	5.00

U Tabeli 7 date su ocene važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine, te se može konstatovati da su najveću dali ispitanici opštine Pirot (4,0169), dok su najnižu prosečnu ocenu dali ispitanici opštine Zaječar (3,7200).

Tabela 8: Analiza varijanse za važnost i značaj programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine na osnovu mesta stanovanja ispitanika

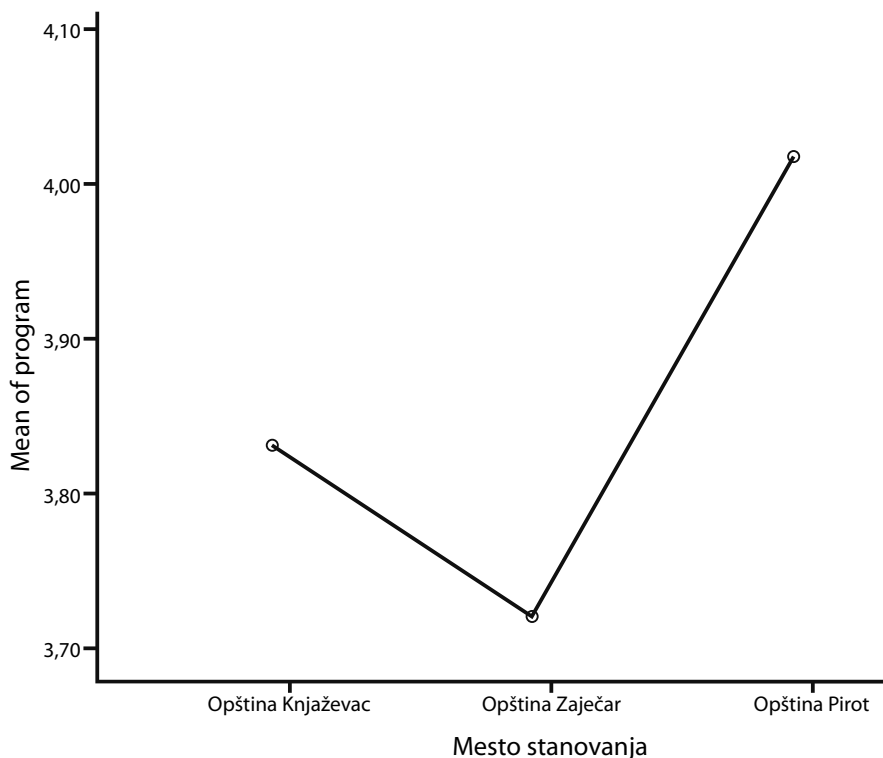
	Suma kvadrata	df-test	Prosek kvadrata	f-test	Verovatnoća greške
Između grupa	3.932	2	1.966	2.292	0.103
U grupi	254.746	297	0.858		
Total	258.678	299			

Tabelom 8 prikazan je Anova test, iz kojeg se na osnovu sume kvadrata između grupa i proseka, uz vrednosti f-testa (2,292, vrednost se upoređuje sa граниčnom vrednošću f-testa iz tablice граниčnih vrednosti), sa minimalnom verovatnoćom greške, može zaključiti da se odgovori kod ove grupe ispitanika razlikuju, takođe unutar i između grupa. Radi utvrđivanja gde je najviše izraženo odstupanje u odgovorima ispitanika, pristupilo se analizi Post Hoc testa.

Tabela 9: Rezultati Post Hoc Testa za ispitanu varijablu važnosti i značaj održivog razvoja turizma Stare planine na osnovu mesta stanovanja ispitanika

Mesto stanovanja:		Prosečna razlika	Std. greška	Verovatnoća greške	95% interval proseka	
					donji	gornji
Opština Knjaževac	Opština Zaječar	0.11119	0.12254	0.636	-0.1775	0.3998
	Opština Pirot	-0.18571	0.14124	0.388	-0.5184	0.1470
Opština Zaječar	Opština Knjaževac	-0.11119	0.12254	0.636	-0.3998	0.1775
	Opština Pirot	-0.29690	0.13867	0.083	-0.6235	0.0297
Opština Pirot	Opština Knjaževac	0.18571	0.14124	0.388	-0.1470	0.5184
	Opština Zaječar	0.29690	0.13867	0.083	-0.0297	0.6235

Tabelom 9 prikazano je da postoje razlike u odgovorima između ispitanika izabраниh opština, međutim iste su statistički zanemarljive.

Slika 3: Dijagram prosečnih vrednosti ocena važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine na osnovu mesta stanovanja ispitanika

Na slici 3 prikazan je i dijagram prosečnih vrednosti, ocena važnosti i značaja programa održivog razvoja ruralnog turizma Stare planine, sa koga se konkretno može uočiti da su ispitanici opštine Pirot dali najviše prosečne ocene, dok su ispitanici opštine Zaječar dali najniže prosečne ocene za razvoj programa održivog razvoja na Staroj planini. Kao što je već rečeno, razlike u odgovorima su statistički zanemarljive.

Zaključak

Ruralni turizam se već duže vreme posmatra kao sredstvo u postizanju ekonomskog i društvenog razvoja lokalnih zajednica. Uspešni razvoj ruralnog turizma predstavlja efektivni izvor dodatnih prihoda i doprinosi smanjenju nezaposlenosti, posebno u perifernim ruralnim područjima. Na osnovu sprovedenog istraživanja, mogu se izvesti zaključci o razvijenosti ekološke svesti i koncepta održivog razvoja stanovništva i korisnika usluga područja Stare planine i ovog dela regije. Takođe se mogu dati određene preporuke za podizanje svesti u smislu ruralnog turizma, poštujući koncept održivog razvoja, odnosno integrišući društvenu, socijalnu i ekonomsku dimenziju održivog razvoja. Na osnovu statistički obrađenih odgovora ispitanika, došlo se do saznanja da je grupa ispitanika koji su nezaposleni, odnosno studenti, mnogo manje upoznata sa konceptom održivog razvoja, odnosno sa programom koji bi potpomogao implementaciju održivog razvoja na Staroj planini. Penzioneri, odnosno lica koja su u radnom odnosu, dali su mnogo veće prosečne ocene, što ukazuje da je i ekološka svest, odnosno ukupna svest o konceptu održivog razvoja ruralnog turizma ove grupe ispitanika na daleko višem nivou. Ovo se može tumačiti činjenicom da su ispitanici koji rade, odnosno stanovništvo koje živi na prostorima Stare planine, daleko više upućeniji i zainteresovaniji za program održivog razvoja ruralnog turizma na Staroj planini. Takođe ovoj grupi ispitanika je od velikog značaja da prirodni prostor Stare planine ostane ekološki čist. Podatak ukazuje da su ispitanici iz radnog odnosa više informisani i obavešteni o konceptu programa održivog razvoja. Podizanje ekološke svesti i značaja održivog razvoja ruralnog turizma ostalog dela stanovništva istočne regije Srbije, može se ostvariti organizovanjem predavanja i kampanja koje bi potpomogle da građani shvate šta je u stvari održivi razvoj i koliko je velika važnost njegove primene. Potrebno je na ovaj deo regije uticati kroz mogućnost predočenja podizanja kvaliteta života ljudi koji na tim prostorima žive. Održivi razvoj u sebi sažima pored ekonomske dobiti i društveno blagostanje. Briga za prirodne resurse i pravilno upravljanje istim obuhvata i njihovo korišćenje u cilju podizanja kvaliteta života. S obzirom da se svaka ljudska aktivnost preduzima u određenom okruženju, neophodno je maksimalno voditi računa i o očuvanju tog okruženja. Čovek nije vlasnik prirode, on samo pozajmljuje ono što mu ona nudi i imperativ je da to isto vrati u prirodu na način kako je i uzeo. Održivi razvoj ruralnog turizma na Staroj planini u velikoj meri zavisi od mnogih faktora koji mogu uticati na razne načine. Međutim, efekti primene koncepta održivog razvoja nedvosmisleno doprinose prezervaciji životne sredine, većoj zaposlenosti lokalne zajednice uz ostvarenje profita. Stoga, istraživanje je potvrdilo da je upravo koncept održivog razvoja ruralnog turizma na Staroj planini neophodno primeniti u cilju održivosti turističke destinacije.

Literatura

- Aktuğlu Işıl Karpat (2004): „Marka Yönetimi”. *İletişim Yayınları, İstanbul*. 1., pp. 122-124.
- Anderson Wineaster (2013): “Leakages in the tourism systems: Case of Zan-zibar”. *Tourism Review* 68(1), pp. 62–76.
- Bahae Mahmud, Pisani Michael, Shavakh Farzin (2014): “Residents’ attitudes toward international tourism: A case of Iran”. *Journal of Tourism and Recreation*, 1(2), 1-14.
- Bill Bramwell, Greg Richards, Ian Henry, Guy Jackson, Jan van der Straaten, Jeanette van ‘t Zelfde, Almudena Eizaguirre Zarza, Ana Goytia Prat, Dianne Laws, David Evans, Guy Jackson, Mercedes R. Larrauri (1996): “*Sustainable tourism management: principles and practice*”. Tilburg University Press.
- Bornhorst Tom, Ritchie Brent, Sheehan Lorn (2010): „Determinants of tourism success for DMOs & destinations: An empirical examination of stakeholders’ perspectives“. *Tourism management* 31(5), 572-589.
- Butler Richard (1999a): “Rural recreation and tourism”. *The Geography of rural change*. Longman, Harlow, p. 219.
- Butler Richard (1999b): “Sustainable tourism: A state-of-the-art review”. *Tourism geographies* 1(1), 7-25.
- Ciegis Remigijus, Ramanauskiene Jolita, Martinkus Bronislovas (2009): “The concept of sustainable development and its use for sustainability scenarios”. *Engineering Economics*, 62(2), 28-37.
- Cunha Sieglinde Kindl da, Cunha João Carlos da (2005): “Tourism cluster competitiveness and sustainability: proposal for a systemic model to measure the impact of tourism on local development”. *BAR-Brazilian Administration Review* 2(2), 47-62.
- Cvijanović Drago (2014): *Turističko tržište u dunavskom regionu, Institut za ekonomiku poljoprivrede*, Monografija, Beograd.
- Das Ajay, Handfield Robert, Calantone Roger, Ghoch Soumen (2000): “A contingent view of quality management – the impact of international competition on quality”. *Decision Sciences*, 31, pp. 649 – 690.
- http://portal.unesco.org/es/files/45338/12417872579Introduction_Sustainable_Tourism.pdf/Introduction_Sustainable_Tourism.pdf (03.11.2016).
- <http://www.slideshare.net/dragicanovakovic/brendiranje-u-turizmu-12045552> (03.11.2016).
- Kalaiya Abha, Kumar A. (2015): “Tourism as a Development Tool: A Study on Role of Tourism in Economic Development, Employment Generation and Poverty Reduction: Special focus on Kachchh”. *International Journal* 3(7).
- Karadeniz Mustafa (2009): “Product positioning strategy in marketing management”. *Journal of Naval Science and Engineering*, 5 (2), 98–110.

- Kayank Hale (2003): "The relationship between total quality management practices and their effects on firm performance". *Journal of Operations Management*, 21(4), pp. 405-435.
- Lane Bernard. (1994): "What is rural tourism?". *Journal of sustainable tourism*, 2(1-2), 7-21.
- Luvanga Nathanael, Shitundu Joseph (2003): "The role of tourism in poverty alleviation in Tanzania". *Dar es salaam: Mkuki Na Nyota Publishers Limited*, pp. 5-12
- Mbaiwa Joseph (2005): "The socio-cultural impacts of tourism development in the Okavango Delta, Botswana". *Journal of Tourism and Cultural Change*, 2(3), 163-185.
- Molina Luis, Llorens-Montes Javier, Ruiz-Moreno Antonia (2007): "Relationship between quality management practices and knowledge transfer". *Journal of Operations Management*, 25(3), pp. 682-701.
- Morgan Najdžel, Pričard Anet, Prajd Rodžer (2015): "Destinacija kao brend". Clio, Beograd
- Ogarlaci Monica (2015): "Rural tourism resources in Dognecea small piece of heaven in mountainous Banat". *Quaestus*, (6), 204.
- Page Stephen, Dowling Rose (2002): *Ecotourism*. Harlow: Prentice Hall.
- Petroman Ioan, Amzulescu Oliver, Sărăndan Horea, Petroman Cornelia, Coman Ștefan, Orboi Dora Manuela, Ivu Marcela (2010): "Blue Flag: a Symbol of Environmental Protection". *Animal Science and Biotechnologies* 43(2), pp. 426-428.
- Robinson G. (1990): "Conflict and change in the countryside. Rural society, economy and planning in the developed world". Belhaven Press.
- Ruhanan Lisa (2012): "Developing a strategic vision: integration principles of sustainable development in planning tourist destinations". *Acta Turistica* 24(2), pp 149-176.
- Stefanović Vidoje, Azemović Nedžad (2012): "Održivi razvoj turizma na primeru Vlasinske površi", pregledni rad, *Škola biznisa 1/2012*
- Štetić Snežana (2003): "Turistička geografija". Cicero, Beograd.
- Štetić Snežana (2006): „M.I.C.E industrija-budućnost razvoja turističke destinacije“. *Turizam* 10/06, str. 21.
- Tek Ömer Baybars (1999): "Pazarlam a İlkeleri". *Beta Yayınları, İstanbul*, 8., p.332
- WCED (1987): "Our Common Future". Oxford University Press, Oxford.
- Yu, Chia-Pin, Charles Chancellor, Tian Cole (2011): "Examining the effects of tourism impacts on resident quality of life: evidence from rural midwestern communities in USA". *International Journal of Tourism Sciences* 11(2), 161-186.

RESEARCH ASSISTANT MLAĐAN MAKSIMOVIĆ, PHD

Faculty of management, University John Naisbitt, Belgrade, Serbia

RESEARCH ASSISTANT DARJAN KARABAŠEVIĆ, PHD

Faculty of management, University John Naisbitt, Belgrade, Serbia

ASSISTANT PROFESSOR BILJANA ILIĆ, PHD

Faculty of management, University John Naisbitt, Belgrade, Serbia

THE IMPORTANCE AND SIGNIFICANCE OF THE PROGRAMME OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM ON STARA PLANINA MOUNTAIN

In the late 20th and early 21st century, together with global spread of technology, labor, capital, transport and communication tourism take a prominent place in the global industry. Consequently, it took the lead role in both the economic and regional development of most countries. However, such a development has caused tourism to become one of the main factors of great environmental pollution. For this reason, the focus of modern tourism is on a new concept, known as sustainable tourism. Sustainable development of this industry is seen as an important theoretical and practical problem of modern economics, and other sciences. Sustainability embraces economic, ecological and social development component, and it is therefore difficult to realize, especially in societies where environmental awareness is not developed enough. Although it is still an unpolluted area, given the effort and investment of Serbia as a country into the area of Stara planina mountain in order to make it an important tourist destination, sustainable management of all activities in this area becomes an imperative. In this paper the ANOVA statistical method will be applied to present the importance and relevance of the program of sustainability of rural tourism on Stara planina mountain in order to find out the degree of environmental awareness of service users, but also of the population of this area.

Key words: *tourism, sustainable development, ANOVA, Stara planina mountain, directions for sustainable development, ecological awareness.*